

Використані джерела та література:

1. Waltz K. Man, The State and War : A Theoretical Analysis / K. Waltz. - Revised edition. - N.Y.: Columbia University Press, 2001. - 263 p.
2. Арон Р. Мир і війна між націями = Paix et guerre Entre les Nations / Р. Арон ; [пер. з фр. В. Шовкун, З. Борисюк, Г. Філіпчук]. - К.: Юніверс, 2000. - 688 с.
3. Гоббс Т. Сочинения в 2 т. / Сост., ред изд., авт. вступ, ст. и примеч. В. В. Соколов ; [пер. с лат. и англ. Н. Федорова, А. Гутермана]. - М.: Мысль, 1989. - 1991. - (Философское наследие); Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Т. 2. - 1991. - С. 3-545.
4. Clausewitz C. On War: [trasl.] / C. von Clausewitz; ed., intoduct. A. Rapoport. - London: Penguin Books, 1982. -461 p.
5. Morgenthau H. J. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace / H. J. Morgenthau. - Fifth Edition, revised. - N.Y.: Alfred A. Knopf, 1978. — XXVII, 650 p.

УДК 323.17

Мстельова Т.О.

КОНФЛІКТОГЕННИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПОЛІТИКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ: ІДЕОЛОГЕМИ І РЕАЛЬНІСТЬ

Розглянуто концептуальні витoki, ідейно-історичну еволюцію та ідеологічні інтерпретації (передусім класичним, лівим і правим лібералізмом) теорії й практики мультикультуралізму. Проаналізовано досвід впровадження цієї доктрини, та відповідної їй практики, до політичного життя провідних країн Європи. Визначені головні ціннісні й практичні суперечності мультикультуралізму, зумовлені труднощами індивідуальної та групової самоідентифікації.

Ключові слова: мультикультуралізм, лібералізм, права й свободи, ідентичність, культура.

Метельова Т.А. Конфликтогенный потенциал политики мультикультурализма: идеологемы и реальность.

Рассмотрены концептуальные истоки, идейно-историческая эволюция и идеологические интерпретации (прежде всего классическим, левым и правым либерализмом) теории и практики мультикультурализма. Проанализирован опыт внедрения этой доктрины, и соответствующей ей практики, в политическую жизнь ведущих государств Европы. Определены основные ценностные и практические противоречия мультикультурализма, обусловленные трудностями индивидуальной и групповой самоидентификации.

Ключевые слова: мультикультурализм, либерализм, права и свободы, идентичность, культура.

Metel'ova T. Conflict-generating potential of multiculturalism: ideology and reality.

Conceptual sources, historical evolution, ideological interpretations (first of all by classical, left and write liberalism) of the theory and practice of multiculturalism are have been considered in this article. The experience of implementation of this doctrine, and corresponding to its practice, into political life of leading European states is analysed. Main cultural and practical contradictions of multiculturalism, coursed by problems of individual and group identification, are defined.

Keywords: multiculturalism, liberalism, rights and freedoms, identity, culture.

Визнання провідними політичними лідерами Європи невдач політики мультикультуралізму стало пусковим гачком легітимації сплеску критики цієї доктрини, яка до того, принаймні на офіційному політичному рівні, була своєрідною «священною коровою», недоторканність якої гарантувалася цензурними функціями не менш священної і табуованої (досі) політкоректності. Хоча в наукових колах та в середовищі політичної опозиції така критика останнім часом не є рідкістю. Причому, якщо інтелектуали вибудовують її переважно з позицій класичного лібералізму чи

поміркованого консерватизму¹, стверджуючи пріоритет громадянських прав над груповими або ж висвітлюючи «перекося» політики мультикультуралізму та хибність відмови від традиційних гуманітарних цінностей, то консервативно налаштовані опоненти влади провадять її під гаслами повернення до етнонаціонального укладу. Прикметно, однак, що за межами Євросоюзу, включаючи й нашу країну, виявлені справжні та уявні вади політики мультикультуралізму нерідко пов'язують з його «радикально ліберальними» основами.

Наскільки правомірною є така оцінка? Чи справді мультикультуралізм як певний спосіб налагодження співіснування й взаємодій представників різних культур, перебуваючи у межах однієї держави-суспільства, завдячує своїми вже визнаними невдачами ідеології «радикального лібералізму»? І чи був він приречений на них своїм ідеологічним підґрунтям, або ж не найкращі наслідки його застосування мають суто «технологічну» природу й, за умови зміни «технології запровадження» та політичного інструментарію, їх можливо було уникнути в минулому або можливо буде уникнути в майбутньому?

За визначенням Леоніда Іоніна, наведеним у статті «Кінець мультикультурної епохи», яка присвячена книзі Тіло Сараціна, «суспільство вважається мультикультурним, коли воно складається з людей, що розмовляють різними мовами, дотримуються різних традицій і сповідують різні релігії. Це "хороший" суспільний стан, що відповідає ідеалам вільного, відкритого, плюралістичного суспільства» [7]. Оскільки переважна більшість сучасних суспільств, принаймні західних, саме такими й є, політика, що реалізовується державами в культурній сфері спрямована на забезпечення вільної ідентифікації представників будь-яких культурних (етнічних, релігійних тощо) груп та реалізації їхніх культурних прав, отримала назву політики

У Великій Британії критично налаштовану групу репрезентують голова дослідницького центру з питань міграції «Migrationwatch» Ендрю Грін, міністр внутрішніх справ тиньового уряду консерваторів Кріс Грейлінг, один з керівників Агентства з удосконалення та розвитку місцевого самоврядування Тед Клантл, професор теології Королівського коледжу в Нью-Йорку Роберт Карл, соціолог-фахівець з етнічних взаємин, професор Дж. Рекс, голова державної Комісії з расової рівності Тревор Філіпс; найбільш помітними у Німеччині в цьому сенсі є так звані «неокони» (неоконсерватори) - група інтелектуалів, куди якій складають науковці та медієвники. Це, зокрема, одна з найвідоміших німецьких соціологів Неджа Келек, до речі, туркєня, професор Вільного берлінського університету, в якому вона викладає найновітнішу історію, Пауль Нольте, соціолог Гуннар Хаймсон, політолог, голова Центру підтримки консервативних досліджень барон Каспар фон Шренка-Нотцінг, член Конституційного суду Удо Ді Фабіо, фахівець з сучасних медіа процесів, Норберт Больц, ведуча Щоденної програми новин ТБ Tagesschau, письменниця Єва Герман, ТБ-модератор Петер Хане, один з видавців найбільш шанованої в Німеччині газети Frankfurter Allgemeine Zeitung Франк Шірмахер. У Франції критика представлена такими науковцями як А. дель Валле, В. Гассьєр, М. Гоше, А. Дюгамель, К. Невьо, Ж.-П. Шарне, КХ Ханнун.

мультикультуралізму. Поширюючись з 70-х рр. минулого століття, вона до останнього часу сприймалася як «природна» в сучасну добу й «єдино вірна».

Власне термін «мультикультуралізм», з'явившись у 60-х рр. в політичному лексиконі Канади, звідти мігрував до США, Австралії та інших країн з неоднорідним етнокультурним і релігійним складом населення та значним рівнем імміграції. Паралельно в Європі відбувалося становлення Євросоюзу, яке висунуло завдання об'єднати під єдиним наддержавним дахом різні етнонаціональні культури на максимальних паритетних засадах і випрацювати таку загальносоюзну культурну політику, яка б дозволила і зберегти ці культури в автентичному вигляді та забезпечити їхній розвиток, і сформувати наднаціональну культурну ідентичність - завдання безпрецедентне, яке, здавалося б, містить у собі взаємовиключні,

контраверсійні складники.

Ідеологія мультикультуралізму прийшла Європі «до двору» - і не лише з огляду на зазначені обставини, а й через зростання обсягів імміграції в європейські країни представників інших, далеких від європейської, культур (тільки Німеччина всього за 12 років з 1990 по 2002 рік прийняла 13 мільйонів іммігрантів [7]), а в Європі у цілому, станом на 2009 р., за різними оцінками налічувалося лише мусульман-іммігрантів уже до 22 млн, з яких 4,5 млн - у Німеччині, 3,5 млн - у Франції та 1,5 млн - у Великій Британії [13, с. 147]). Відтак, з середини 80-х років практично всі країни Євросоюзу тією чи іншою мірою запровадили в межах своїх національних держав політику мультикультуралізму, відмовившись від культурної асиміляції іммігрантів. Застосовувана раніше «політика включення», яка припускала адаптацію до автохтонної культури і потребувала її, у контексті мультикультуралістського підходу отримувала негативну оцінку як асиміляційна, що порушує права представника будь-якої меншини на самототожність, визначену в параметрах групової ідентичності.

З першими кроками мультикультуралізму на американських і європейських наукових обширах актуалізується концепція культурного релятивізму, яка виникла дещо раніше (у 40-х рр.) і засновником якої вважають антрополога - одного з фундаторів сучасної практичної антропології й дослідника культур американських індіанців - Франца Боаса. Підтримані й розвинуті А. Крьюбером, Р. Бенедиктом, М. Херсковіцем, Ф.С. Нортропом тощо, основні її тези можна викласти так: усі культури, незалежно від рівня розвитку, самоцінні й мають рівні права; кожна культура має власні цінності, які, таким чином, є відносними й чинними лише в межах цієї культури; для кожної культури характерні різні етнокультурні стереотипи поведінки у злагодженні з чинною системою цінностей; європейська культура є лише одним з можливих й існуючих шляхів культурного розвитку - інші культури розвиваються власними шляхами.

Концепція культурного релятивізму, від початку покликана ствердити права історично скривджених етносів, добре узгоджувалася з практичними потребами мультикультуралізму і зручно лягла в його теоретичні підвалини. Водночас, вона приваблювала позірним поширенням вимог і принципів класичного лібералізму на культурну царину, адже концепція самоцінності й рівності прав кожної культури, здавалося б, є співзвучною його засадничому принципу - самоцінності й рівності прав будь-якої особи, та є її «культурницькою аналогією».

Культурний релятивізм, внаслідок своєї зручності для практичних цілей мультикультуралізму, потіснив поширену до того теоретичну модель культури, розвинуту в річищі антропологічного еволюціонізму (зокрема, Е. Тайлором), згідно з якою культура поставала як сукупність найвищих досягнень творчих особистостей. Таке тлумачення культури містило ідею культурного поступу, забезпеченого накопиченням культурних інновацій. Культурний прогрес цілком міг узгоджуватися з трансформаціями самої традиції, а в граничному випадку - і з розривом зі старою традицією та формуванням цілком інших. «Культура в такому розумінні не могла не бути універсальною і єдиною для всього людства, в той час як конкретні людські колективи виявлялися більшою чи меншою мірою “культурними”, тобто розміщувалися на історичній шкалі в діапазоні від дикості до цивілізації» [12, с. 49].

Ствердження ж самоцінної автономності кожної культури запроваджувало

цілком інше розуміння цього феномену - як, за словами самого Ф. Боаса, «загального корпусу найменувань, що впорядковують досвід», тобто, як певну, притаманну якійсь групі (етнічній або й іншій) традицію. Відтак, універсальна й єдина культура людства перетворилася на набір окремих статичних і фіксованих множин, заснованих на єдності усіх членів кожної. На середину 1980-х рр. саме це поняття культури - як автономної і незмінної традиції, ціннісно-символічної домінанти - набуло поширення і вже сприймалося як класичне. Однак, тоді ж воно починає піддаватися ґрунтовній критиці, спрямованій на породжуваній завдяки використанню цього концепту релятивізм як такий, що руйнує основи громадянського універсалізму і пов'язаний з теоретичним підживленням різноманітних варіацій етнонаціоналізму та шовінізму. Критика ця велася в широкому контексті світоглядної переорієнтації в гуманітарних і соціальних науках (що, принаймні, в рамках антропологічного підходу, отримав назву «інтерпретативного перевороту»), пов'язаної, насамперед, з постструктуралістською французькою філософією (передусім, з деконструктивізмом Ж. Дерріда), а в антропології - з іменами К. Гірца, Дж. Маркуса, Дж. Кіффорда, П. Рабіноу тощо. Нагадаймо, що в загальному сенсі цей переворот, або, радше, криза гуманітарних наук, постала з проблеми «розуміння Іншого» та інтерпретації іншості. Її суть добре передають слова відомого французького антрополога Мориса Годельє: «Як зрозуміти й пояснити факти, поведінку, уявлення, що не мають нічого спільного з нашим образом існування й мислення?... Як досягнути іншості Іншого?» [3, с. 34, 42]. Така постановка питання, що стала локомотивом певної світоглядної кризи гуманітарних наук, тягнула за собою перегляд правомірності уявлень не лише про можливість розуміння іншого, але й про межі його не розуміння.

Що ж до культури, то наслідком переосмислення культурних констант і антропологічних аксіом було визнання певної культурної сумірності, не цілковитої автономності культур й повернення до концепту єдиного людства. Водночас набувала поширення критика «домагання культур» з іншого постструктуралістського боку (С. Бенхабіб, В. Кімліка, Р. Брубейке, В. Тішков тощо), в якій проблематизувалося саме поняття культури й групи та обґрунтовувалася ідея множинної ідентичності (не бездоганна й дискусійна з методологічного та теоретичного боку, однак, плідна для ґрунтовної критики мультикультуралізму). «У той час, коли зміст концепту культури було піддано в науці радикальному переосмисленню, особливого поширення набули політичні рухи, засновані на культурних домаганнях» [12, с. 50].

На тлі післявоєнного відродження й бурхливого економічного розвитку європейських країн другої половини минулого століття, на європейських просторах посилюється соціальна складова державної політики, спрямована на максимальне забезпечення соціальних прав особи - на працю, відпочинок, здоров'я тощо. На порядок денний було поставлене питання законодавчого й практичного забезпечення прав на самореалізацію осіб, належних до соціально вразливих груп, та боротьби проти будь-якої дискримінації. Поширюються й стимулюються з боку держав рухи за права жінок, дітей, інвалідів, молоді, будь-яких меншин - етнічних, релігійних, сексуальних. У цьому сенсі мультикультуралізм був своєчасним, затребуваним і гарно вписувався у загальні тенденції концептуальних ідеологічних та політико-правових зсувів середини минулого століття, більше того, являв собою лише культурницький вияв загальної переорієнтації суспільно-політичного середовища

Заходу на розкриття соціального й творчого потенціалу особистості, зокрема, належної до раніше упосліджених соціальних груп.

Водночас, мірою зростання усвідомлення значення культури як визначальної складової людського життя й фундаментального складника єврооб'єднання, мультикультуралізм став розглядатися як інструмент сприяння діалогу й взаємозбагачення культур. Однак, на відміну від Сполучених Штатів, де суспільство саме історично суцільно складалося з іммігрантських громад, що зрештою сприяло домінуванню громадянської ідентичності над культурною, і де до сьогодні, попри демонстративність - аж до анекдотичності - принципу «політкоректності», мультикультуралізм на практиці обмежується позитивною дискримінацією на інституційному рівні та освітянськими програмами вивчення культур світу [19], його європейська версія зазнала несподіваних і прикрих трансформацій, а його застосування доволі швидко виявило цікаві парадокси. Головний з них полягав у тому, що нібито послідовне дотримання принципів класичного лібералізму в рамках доктрини мультикультуралізму, принципів, цілком відповідних засадничим цінностям європейської культури, зрештою, не лише призвело до їх самозаперечення, а й вступило в конфлікт з європейськими цінностями, зокрема, цінністю осібної людини та її прав, права на свободу вибору та самовизначення. Проваджувана під гаслами забезпечення права особи на культурну ідентифікацію, політика мультикультуралізму на практиці призвела не лише до його обмеження, а й до фактичної елімінації.

І що важливо, розглянутий під таким політико-ідеологічним і ціннісно-світоглядним кутом зору, мультикультуралізм як певна ідеологія й політика, постає звичайним явищем: у широкому контексті соціальних і світоглядних зрушень середини минулого століття він був не єдиним і навіть не особливим їхнім виявом.

Мусоване в рамках мультикультуралізму гасло діалогу культур як цінності, що своїм підґрунтям має рівність учасників та їхнє взаємне визнання й толерування, тобто, цілком європейські й демократичні ціннісні засади, вимагало переорієнтації на визнання й збереження культурних ідентичностей не лише на рівні приватного життя, а й публічного його вияву. Який же діалог без публічності? Однак, на практиці, знову ж, на відміну від американської чи канадської моделі мультикультуралізму, європейський «діалог», переведений з освітянської у публічну площину й проваджуваний під знаком його зсуву від праволіберальних позицій до їх соціального ліволіберального кореляту, призводив до реалізації щодо іммігрантів «політики виключення». Кредо останньої можна висловити цілком по-ліберальному: особа має право обирати власну ідентичність і оприлюднювати її будь-де і будь-як. А можна сформулювати й по-іншому: кожна група, меншина, незалежно від того, за якою ознакою вона згрупована, має право сповідувати власні цінності й публічно дотримуватися власних традицій.

Так виглядав термінологічний і змістовний перехід від осібно орієнтованої європейської ціннісної системи до системи цінностей, орієнтованої протилежним чином, від світу, визначеного визнанням права особистісного вибору як засадничої цінності до світу, де особистісний вибір залишається риторичною фігурою й політичною декларацією. Описуючи цей перехід, Катерина Пец просто і справедливо зазначає, що мультикультуралізм «робить основний акцент на захисті не індивідуальних прав громадян, а прав колективних суб'єктів в особі різних етнічних і

конфесійних громад» [11]. Можна, однак, додати, що подібні ціннісні трансформації відбуваються не лише в рамках політики мультикультуралізму, і не лише щодо етнічних та конфесійних громад, а й щодо будь-яких груп.

Власне, найвлучніше й дотепніше сформулював відмінність попередніх і нинішніх, усе ще чинних, позицій щодо реалізації права на культурну ідентичність російський культуролог і фахівець з проблем глобалізації Владислав Галецький. «Праві ліберали, - писав він кілька років тому, - обмежуються твердженням, що неприпустимо позбавляти людину хоч би якого права за груповою ознакою. Згідно ліволіберальним поглядам, соціальним ідеалом повинна стати конкретна реалізація кожного з наявних у людини прав. Правий ліберал, наприклад, виходить з того, що у конкретного індивіда не може бути відчужено його право на отримання освіти, проте з цього не випливає, що йому автоматично має бути забезпечене отримання цієї самої освіти. Навпаки, лівий ліберал вважає, що, якщо індивід володіє правом на освіту, його реалізація повинна бути йому забезпечена. Як бачимо, між двома типами світогляду - істотний розрив» [2, с. 170].

І от у чому парадокс. Процес посилення акцентів на всебічній реалізації шдивідуальної свободи, адекватно відображений постмодерном у вигляді протесту проти всіляких репресорів, проти будь-якої дискримінації осібною з боку загального й загалу й цілковитої рівності будь-яких гранднаративів (а, отже, й культур), поєднаний з «полівішанням» державних політик, обернувся репресією іншого - значно гіршого ґатунку - репресією групового щодо осібною й загального. Така інверсія і зрезультувалася в тому, що «мультикультуралізм на рівні країни обертається на жорсткий монокультуралізм і сегрегацію на локальному рівні» [10], культурний діалог - не лише на його відсутність, а й на ізоляцію й геттоїзацією культурних груп, поширення ліберальних принципів на культурну царину - на їх зречення й відродження та державну підтримку внутрішньогромадської архаїки в її найнепривабливіших формах, гуманізм і демократія - на порушення громадянських прав як, зрештою, членів меншин, так і більшості, а свобода культурного самовираження особистості - на диктат групової належності. Постмодерний висновок щодо форми реалізації індивідуальної свободи й єдино можливого способу існування суб'єкта лише в ситуації вибору між репресорами в теоретичній площині мав свої згадані вище наслідки - чергове ствердження цінності самого вибору (в тому числі вибору власної ідентичності й ціннісної системи координат), який для представників постмодерну, як, утім, і його тямущих критиків та речників айег-постмодерну, був, видається, «спільним метанаративом», засадничою «європейською цінністю», не подоланою (і саме тому, що її спільна для них чинність так і не була поміченою) в процесі деконструкції. Однак, висновок теоретиків - антропологів, філософів, культурологів, соціологів, політологів тощо - не мав наслідків політико-правових: практична, на рівні соціальних і культурних політик європейських держав, «гібридизація» системи цінностей набувала обертів.

Не вдаючись у деталі, зазначимо також, що подібну трансформацію у правовому її вимірі закорінено в змішуванні приватного й публічного, яке мало небезпечні наслідки і в соціальному, і в культурному, і в моральному сенсі не лише у зв'язку з політикою мультикультуралізму. Через опублічнення приватної сфери, зі сферою інтимних стосунків включно (йдеться, передусім, про штучно й провокативно

педальовану «проблему» ЛГБТ), «безмежний лібералізм» (а насправді, вже його ціннісна гібридизована протилежність), будучи позірно прив'язаним до західних цінностей і стилів життя, підсилив підстави для несприйняття останніх та їх відторгнення іншими, не європейськими культурами.

Стисло розглянемо на прикладі трьох найбільших західноєвропейських держав різні варіації мультикультуралізму, його парадокси та їхні наслідки.

За ознакою наявності заходів з «позитивної дискримінації» (наприклад, при прийомі на роботу в поліцію) [7] Велика Британія тяжіє більше до м'якого в інституційному сенсі варіанту мультикультуралізму (як його називає Володимир Малахов, - «символічного» або «риторичного», близького до північноамериканського). Попри те, у країні була розроблена і впроваджена доволі широка система заходів з підтримки національних меншин, у тому числі законодавчої - ухвалено низку законів, спрямованих на недопущення будь-яких форм дискримінації за національною чи расовою ознаками, а також, у 1976 р.

створено спеціальну інституцію - Комісію з расової рівності, до повноважень якої належить моніторинг етнічної дискримінації та надання владі рекомендацій з їх усунення. Британський проект передбачав, також, зрівняння в правах корінних громадян Великобританії і вихідців з колишніх англійських колоній, відмову від громадянської й соціальної інтеграції іммігрантів і перехід до політики, спрямованої на збереження їх расової та етнічної ідентичності, та відкидав західний універсалізм як основу культурного домінування Заходу на своїх власних обширах [15, р. 181].

Значно меншою мірою було законодавчо закріплено підтримання групової ідентичності іммігрантів у Німеччині. Однак система соціального забезпечення та стимуляції народжуваності в поєднанні з особливостями вимог імміграційного законодавства¹ також провокувала постійний приплив і розширену репродукцію низькокваліфікованої і малоосвіченої іммігрантської робочої сили, яка дуже швидко переймалася споживацькими настроями і, не маючи спонук до соціалізації в новому культурному середовищі, добровільно геттоїзувалася.

Дослідники відзначають, що мультикультуралізм у його виконанні Німеччиною об'єктивно культивував сегрегацію [20] і мав на меті «не дати мігрантам з Туреччини стати частиною німецького суспільства», а «окремі школи для турецьких дітей створювалися не з причини стурбованості німецької влади долею турецької ідентичності. Вони повинні були забезпечити повернення турецьких дітей на батьківщину їхніх батьків» [7]. Інша річ, що такого повернення не відбулося.

Ситуація у Франції, з погляду її відповідності європейським цінностям і паритету громадянських і культурних, особистих і групових прав, є дещо кращою і такою, що значно відрізняється від англійської і німецької. «І французькі чиновники, і французькі інтелектуали завжди наполягали на непорушності цінностей “республіканізму”» [7], серед яких - і секуляризм держави, ґрунтований на суворому розмежуванні приватного й публічного, коли всі відмінності, пов'язані з релігійною чи мовною належністю, витісняються в приватну сферу [21]. Це, однак, не усунуло перекосів іншого гатунку, наприклад, із заборонаю на носіння жінками паранджі, чадри й нікабу, як релігійної символіки в громадських місцях (такий законопроект був ухвалений Сенатом Франції у вересні 2010 року). Цей приклад, хоч і є позитивним з погляду розмежування публічного й приватного, водночас, унаочнює наявність

дискримінаційно забарвленого підходу, критерієм якого

До 1999 р. включно імміграційне законодавство Німеччині вирізнялося рестриктивним характером, встановлюючи високі бар'єри на шляху натуралізації іноземців і, тим самим, сприяючи виключенню трудових мігрантів з політичної спільноти. Однак, лібералізація законодавства, спрямована в цілому на забезпечення припливу в країну висококваліфікованої робочої сили, мала свої особливості, що не сприяли розв'язанню проблеми адаптації іммігрантів. За законом, що набув чинності 2005 р., іммігранти, незалежно від будь-яких інших їхніх якостей - освіти, кваліфікації, країни походження, мають преференції в отриманні статусу біженців, якщо вони піддавалися переслідуванню за ознакою статі чи сексуальної орієнтації [9]. Водночас, закон «Про введення до громадянства» (Einbürgerungsgesetz) від 2001 р., спрощує його отримання іноземцями через укладання ними з громадянами Німеччини одностатевих шлюбів під назвою «громадянське партнерство» [4]. Отже, включення в соціально-політичне життя країни полегшено передусім особам за ознакою їх належності не до етнокультурної групи, а до секс-меншин.

вважається належність до групи, і за яким криється та сама - лише з іншим знаком - «система ціннісних координат» із заміщенням «особистішої точки відліку» груповою.

Відтак, в Європі під вивіскою мультикультуралізму відбулася фактична заміна діалогу культур співіснуванням їхніх паралельних монологів, до того ж, конфліктно організованим. Самі монологи залишалися істотно відмінними за своїми характеристиками: автохтонне європейське населення, хоч і є всередині своїх культурних груп вільним у реалізації громадянських прав, як спільнота зазнає дискримінації груповою структурою власного соціокультурного простору. Всередині простору іммігрантських спільнот особа фактично віддається на поталу груповим вимогам і позбавлена не лише права вибору ідентичності, а й здебільшого громадянських прав. Як зазначає Еміль Паїн, «карикатурний мультикультуралізм, з якого вихолощені цінності гуманізму, сприяє відродженню в європейських містах таких архаїчних рис традиційної культури, які вже забуті на батьківщині іммігрантів», коли молоді туркені або пакистанки у відповідних громадах Берліну або Лондону є «менш вільними і захищеними, ніж на батьківщині. Там від надмірного свавілля чоловіка, свекра або свекрухи їх могла захистити рідня. У європейських же містах цих молодих жінок часто не рятують ні родичі, ні закон» [10]. Потворні риси такого «мультикультуралізму», за фасадом якого криються не лише зміна «крил» ліберальної доктрини з правого на ліве, а й значно глибші зрушення, пов'язані зі спотворенням європейської системи цінностей й засвідчують фактичну кризу останньої.

Усвідомлення соціально-культурної безперспективності обраного шляху з'явилося не у 2010 р., разом з виходом у світ згаданої на початку книги Тіло Сарацина і, тим більше, не із заявами політичних лідерів Німеччини, Великої Британії та Франції - А. Меркель, Д. Кемерона та Н. Саркозі про провал політики мультикультуралізму, заявами, пов'язаними, до речі, з відмовою не від політики забезпечення культурних прав, а від обраних шляхів та способів такого забезпечення. Майже на 10 років раніше, у 2001р., уряду Великої Британії була представлена доповідь «Соціальна згуртованість громад», підготовлена незалежною групою експертів, яка очолювалась Тедом Кантлом, одним з керівників Агентства з удосконалення та розвитку місцевого самоврядування. У британській пресі документ отримав назву «Доповідь Кантла». «Корінні британці та іммігрантські громади в повсякденному житті не стикаються і нічого не знають один про одного, це породжує у них взаємний страх, і цей страх відчувається особливо сильно в тих містах, де екстремістські групи розгорнули активну діяльність з метою підірвати гармонію у відносинах між британцями та іммігрантами й посилити розкол між ними, - зазначали автори доповіді. - При цьому, ні з боку громад, ні з боку політичних партій і

громадських організацій практично не робляться спроби налагодити діалог між громадами з метою чіткого визначення тих цінностей, які повинні лежати в основі уявлення про те, що значить бути громадянином сучасної мультирасової Великобританії» [16], - йдеться у доповіді, що викликала широкий резонанс. Однак, запропоновані урядом заходи у відповідь, такі як запровадження складання іммігрантами клятви вірності британській державі та проведення тестів на знання англійської мови підтримки не знайшли й були визначені як «неадекватні й неефективні».

У квітні 2004 р. із заявою про провал мультикультуралізму виступив голова британської Комісії з расової рівності Тревор Філіпс, до речі, мусульманин, закликавши уряд відмовитися від політики, спрямованої на побудову мультикультурного суспільства, і замінити її політикою спрямованою на створення стимулів до інтеграції іммігрантів у суспільство та зміцнення британської ідентичності [14]. Та сама думка прозвучала згодом і у відомій заяві прем'єр-міністра Великої Британії, лідера Консервативної партії, Девіда Камерона, в якій було запропоновано ідею «енергійного лібералізму». «Прийшов час змінити принцип пасивної терпимості на значно активніший, енергійний лібералізм і дати зрозуміти всім, що британське суспільство будується на певних базових цінностях, - наголосив він, - Свобода слова, свобода віросповідання, демократія, верховенство закону, рівні права для всіх, незалежно від статі, расової належності чи сексуальної орієнтації, - ось, що визначає наше суспільство...Пасивне толерантне суспільство не втручається у справи інших, а по-справжньому ліберальне суспільство вірить у свої цінності й активно їх обстоює. Ми повинні дати зрозуміти нашим громадянам, що, якщо вони хочуть бути частиною суспільства, вони зобов'язані поділяти ці цінності» [18]. Прикметно, що за місяць після виступу Д. Камерона його колега по коаліції, віцепрем'єр і водночас політичний візаві Нік Клегг, лідер ліберал- демократів, висловився на підтримку цієї позиції: «Прем'єр-міністр був абсолютно правий, - зазначив Н. Клегг, - коли він заявив, що ми потребуємо "енергійного лібералізму". Він був абсолютно правий і в тому, що ми зобов'язані захищати наші ліберальні цінності ... Енергійний лібералізм - це найкращий інструмент у справі викорінювання причин екстремізму», - заявив він. Однак, «мультикультурна політика необхідна, оскільки, лише за умови її проведення суспільство може бути відкритим і впевненим у собі» [17].

Ті ж самі підстави - викривлення «карикатурним мультикультуралізмом» засадничих європейських цінностей, яке призвело до заміщення «політики включення» «політикою виключення», що, своєю чергою, унеможливило адаптацію іммігрантів до суспільства-реципієнта, мінімізація можливості особистого вибору, в тому числі - й ідентичності, і водночас руйнація, де- факто, єдиного правового і громадянського простору і перетворення його на кластерно організований - слугували підставою для негативної оцінки мультикультуралізму в «Білій книзі з міжкультурного діалогу», яку видала Рада Європи у 2009 р. На висновках і пропозиціях цього рекомендаційного Документу варто зупинитися докладніше - і через його фактичне ігнорування національними урядами країн ЄС, і через маловідомість в Україні.

Загальна тональність її критична і щодо концептуального базису, і щодо

практики мультикультуралізму в Європі, яка хоч і «впливала з добрих намірів, сьогодні багато хто визнає, що вона сприяла поглибленню сегрегації та непорозуміння між громадами, а також спричинила до обмеження прав індивідів (особливо жінок) у національних меншинах, які сприймалися як єдині колективні дійові особи» [1, с. 14]. Визнаючи культурне розмаїття сучасних суспільств як даність, слід водночас визнати, - наголошено в документі - , що «мультикультуралізм не є більше належною політикою». Політику ж у сфері культурних взаємин спільноти має бути переорієнтовано на політику взаємин особистостей, від співіснування до діалогу.

Відмова від діалогу і консервація ідентичностей в межах традиції небезпечні загостренням протистояння й конфліктами, оскільки йдеться про «...небезпеку відсутності діалогу. Відмова від діалогу легко обертається на стереотипне сприйняття інших людей, породжує взаємні підозри, тривогу і напруження в суспільстві, робить у всьому винними представників національних меншин і сприяє розвитку нетерпимості й дискримінації. Зрив діалогу в суспільстві чи між суспільствами може призвести в окремих випадках до надзвичайних ситуацій, дати можливість певним групам звернутися до екстремізму, а то й тероризму. Міжкультурний діалог, включаючи й міжнародний рівень, обов'язковий у відносинах між сусідами. Якщо відмежуватися від розмаїття, можна досягти лише примарної безпеки. Втеча в уявний затишок якоїсь замкненої громади завершується затхлим конформізмом. ...Розмежовані й замкнені одна для одної громади породжують клімат, що є часто ворожим для автономії особистості, і перешкоджають реалізації прав і основних свобод людини» [1, с. 12].

І такий діалог можливий лише на ґрунті тієї ціннісної системи координат, за якої людина визнається головною цінністю. Уже у передмові акцентовано принциповий пріоритет прав людини перед правами спільнот, на якому ґрунтується нова пропонувана модель - не мультикультурна, а міжкультурна: «наше спільне майбутнє залежить від здатності захищати і розвивати права людини, закріплені в Європейській конвенції з прав людини, демократію і верховенство права та підтримувати взаєморозуміння. ...Міжкультурний підхід створює орієнтовану на майбутнє модель управління міжкультурним розмаїттям. І пропонується концепція, заснована на гідності окремої людини... Якщо йдеться про втілення в життя певної європейської ідентичності, вона має спиратися на спільні фундаментальні цінності, повагу до спільної спадщини і культурного розмаїття, а також рівної гідності кожної людини» [1, с. 3].

Водночас «демократичні цінності носять універсальний характер», вони не є виключно європейськими: «Після Другої світової війни європейські національні держави запроваджували дедалі повніші й транснаціональні схеми захисту прав людини, доступні кожному, а не тільки своїм громадянам. Це зведення прав людини визнає гідність кожної людської особи понад ті права, якими люди користуються як громадяни відповідних країн. Визнається, також, наша загальнолюдська природа поряд з унікальною самобутністю кожного індивіду. Асиміляція, або перетворення в певну єдність без розмаїття, могла б означати примусову гомогенізацію і втрату життєздатності суспільства, тоді як розмаїття без об'єднувальних спільних принципів людяності й солідарності унеможливило б взаєморозуміння і соціальне залучення» [1, с. 10].

Основоположною для міжкультурного діалогу є «свобода вибору власної культури ...це головне питання прав людини» [1, с. 13]. Ніхто проти волі не повинен бути обмежений рамками певної групи, громади, системи мислення або світогляду, а навпаки - мати можливість вільно відмовитись від свого минулого вибору і зробити будь-який новий вибір, якщо він не суперечить універсальним цінностям прав людини, демократії й верховенства права. Взаємна відкритість і обмін є невід'ємною частиною багатокультурності. Це - правила співіснування як окремих людей, так і груп, що можуть практикувати власні культури за єдиної умови поваги до інших» [1, с. 13]. За відсутності поваги до гідності всіх людських істот, прав людини, верховенства закону і демократичних принципів жодний діалог неможливий, - констатує документ [1, с. 14]. «Етнічні, культурні, релігійні та мовні прив'язаності й традиції не можуть бути підставою для перешкоджання людині в реалізації її основних прав і свобод. Цей принцип особливо відноситься до права бути вільним від дискримінації за статевою й іншими ознаками, прав та інтересів дітей і молоді, а також, свободи віросповідання. Порушення прав людини, на зразок примусових шлюбів, так званих, "злочинів честі" й калічення статевих органів¹, жодним чином не можуть виправдовуватися хоч би яким культурним середовищем. Так само правила якоїсь реальної чи вигаданої "панівної культури" не можуть служити виправданням дискримінації, пропаганді ненависті чи будь-яким формам нерівності на основі релігійної, расової, етнічної та іншої приналежності» [1, с. 14].

У Білій книзі запропоновано й загальні принципи для здійснення такого практичного повернення до діалогу, серед яких відмова від морального релятивізму та обов'язок усіх учасників діалогу визнавати цінність людської особистості та її вільний вибір, діалог з тими, хто готовий до такого визнання, конструктивна та визначальна роль громадянського суспільства в ньому й повернення до політики інтеграції щодо іммігрантів з обов'язковим вивченням ними мови країни перебування. Однак, при здійсненні деталізації щодо практичного втілення зазначених принципів, тональність Білої книги змінюється, а принциповість в обстоюванні європейських цінностей поволі замінюється на вимоги із забезпечення ...відсутності дискримінації щодо груп і меншин.

Попри те, вже можна констатувати, що Європа, принаймні на її наднаціональному рівні, нині поволі повертається до вихідної ідеї діалогу культур. Як він можливий? І чи можливий взагалі? Чи існують суспільства, країни, регіони, де такий діалог відбувається?

Комунікативна філософія в особі К. Апеля, Ю. Габермаса, Д. Бюлера, В. Гьосле, В. Кульмана, Н. Ульріха, що бере початок від Е. Гуссерля й К. Ясперса, Ф. Ебнера й М. Бубера, визначає умовою здійснення діалогу обов'язкову участь Іншого як «Ти», рівнозначного і рівноцінного з «Я», коли комунікація конституюється не в рамках суб'єкт-об'єктних стосунків, а на значно більш ширшому суб'єкт-суб'єктному ґрунті. Сама комунікація, в такому контексті, виявляє себе в усіх своїх вимірах - як обмін не лише знаками, а й

¹Щодо проблеми калічення статевих органів у жінок див. Колінз і Аказібі проти Швеції, рішення №23944/05 ^B>Д 8 березня 2007 р.

сенсами, символами і цінностями. Водночас, невикорінювана нетотожність

комунікантів забезпечує не лише ретрансляцію, а й генерацію циркулюючих змістів, цінностей тощо.

В такому сенсі, навіть індійська модель індиферентного співіснування різних культурних, відмінних за світоглядними, релігійними, ціннісними й поведінково-традиційними засадами громад в єдиному державно-політичному просторі, не може послуговувати за доцільну й ефективну модель діалогу культур. Хоча вона варта уваги, зокрема, вивчення та використання деяких інституційних протекторів її функціонування, як-от передбаченої єдиним правовим полем можливості втручання держави до автономного в культурному й правовому сенсі внутрішнього самоврядування громад у разі виникнення суперечності в здійсненні такої автономії із загальногромадянськими правами - правами людини.

Водночас, досвід Індії свідчить про реальну можливість вираженої подвійної культурно-етнічної і надетнічної, громадянсько-політичної ідентифікації за умов мінімізації втручання держави в громадське самоврядування: за даними соціологічних досліджень, проведених міжнародними організаціями в 90-х роках минулого століття, 90% громадян Індії висловлювали гордість за належність до індійської нації і виявляли загальноіндійську ідентичність (за цим показником Індія обігнала Іспанію, Аргентину, Бразилію, Бельгію й Швейцарію), одночасно віддаючи перевагу демократії як політичному устрою перед будь-якими іншими [5, с. 57].

Чи можливий діалог як обмін не лише знаками, а й сенсами і цінностями; діалог як комунікація рівних; між представниками протилежних — західної і східної - ціннісних систем?

Наслідком європейського варіанту (чи, радше, європейських варіацій) мультикультуралізму було його подвійне неприйняття не лише іммігрантськими громадами неєвропейських країн походження, а й самими країнами-донорами. З одного боку, як уже неодноразово мною було показано раніше [8], система цінностей замкнених суспільств, до типу яких більшою чи меншою мірою тяжіють країни Сходу (практично всі азійські країни в найширшому сенсі цього вислову) є контрадикторною до західної за своїми конститутивними властивостями. Якщо в західному світі, у відкритих суспільствах, в системі взаємин «особа-суспільство», на яких і зростає ієрархія цінностей, стрижневою цінністю є особіне, одиничне, а загальне ж є похідним від нього, то в суспільствах замкненого типу вихідною цінністю є спільнота. Відповідно поведінкові орієнтації: для Заходу - обстоювання цінності різного, толерантність до Іншого й пошук компромісу, для Сходу - різне, різноманіття сприймається як анти-цінність, що підлягає обов'язковому усуненню, Інший - не легітимний, а отже, компромісу з ним і бути не може. Відтак «саме цінності західного громадянського суспільства і не стали загальною базою для благополучного існування різних культур, з огляду на те, що, з одного боку, для багатьох мігрантів, переважно мусульман, ці цінності є неприйнятними, а сам устрій мусульманської громади (замкненість, статева нерівність, відсутність освіти) не дозволяє їй інтегруватися в це суспільство» [11]. У східній системі ціннісних координат поширення навіть такої цінності як права людини, сприймається як ворожа й руйнівна експансія Заходу. Відповідно ж сприймається і спроба формування діалогу.

З іншого боку, донедавна практичне функціонування в Європі «східно-західного» гібриду у вигляді «кластерної системи» цінностей призвело до посилення

несприйняття неєвропейськими країнами (а почасти й східноєвропейськими) євросоюзної моделі диктату груп, особливо сформованих не за культурними ознаками (зокрема, секс-меншин), що, однак (і це найгірше), відбувається під виглядом несприйняття цінності осібною, яка, нібито, й породжує подібну модель. Нинішня культурно-ціннісна криза Європи сама слугує додатковою підставою для неконструктивної «фундаменталістської критики» європейських цінностей та посилення фундаменталізму як явища - хоч би яким був його релігійний чи ідеологічний ґрунт: мусульманським, православним, націоналістичним чи комуністичним.

Отже, на сьогодні практика доводить: відповідь на поставлене вище запитання про можливість діалогу представників різних ціннісних систем є негативною. Діалог на цілковито різному ціннісному ґрунті - між тим, для кого такий діалог є цінністю, і тим, для кого він є неприпустимим, - неможливий, що цілком чітко зазначено й у Білій книзі з міжкультурного діалогу. Більше того: як демонструє сумний досвід європейського мультикультуралізму, неможливим є й діалог між гібридними ціннісними утворами - спроби його запровадження лише посилюють конфліктогенний потенціал «зіткнення цивілізацій», який є значно більшим у разі «зіткнення гібридизацій».

Однак, той же досвід засвідчує: глобалізаційні процеси, мірою втягнення в них моноетнічних або близьких до замкненого типу країн, відчутно впливають на зміну системи ціннісних орієнтацій і поступове «розмикання» «замкненої» ціннісної системи та її заміну на відкриту з її пріоритетом осібною над загальним. Причому, такі зміни здебільшого супроводжуються ренесансом автентичної етнонаціональної культури й, навіть, реанімацією культур майже зниклих етносів. Ці ж процеси, підсилюючи попит на унікальність, уможливають той самий обмін цінностями й сенсами, знаками й символами, який лежить в основі діалогу.

Відтак, альтернативне мультикультуралізму повернення до діалогу особистостей з різною культурною ідентичністю, однак, спільною ціннісною основою - визнанням цінності одиничного - усе ж спроможне знизити її потенціал конфліктогенності всередині суспільств, що прямують шляхом зростання рівня системної відкритості, зокрема, й європейських.

Використані джерела та література:

1. Біла книга з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності й гідності». - К.: «Оранта», 2010.- 44 с.
2. Галецкий В. Критическая аология мультикультурализма / В. Галецкий // Дружба народов. -2006,- №2.-С. 169-189.
- 3- Годелье М. Антропология сегодня нужна как никогда / Социальная антропология во Франции. XXI век. [сборник статей по итогам российско-французского симпозиума : перевод] / под ред. Филиппова Е., Петрик Б. М., ИЭА РАН. - М.: Росинформгротех, 2009. - 262 с. - С. 33-52.
4. Дауб Г. Германия - страна наших тревог / DIE RUSSLANDDEUTSCHEN Konservativen. [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://www.volksdeutsche-stimme.de/presse/germania_jan2011.htm
5. Доклад о развитии человека 2004. Культурная свобода в современном многообразном мире. / Пер. с англ. — М.: Издательство «Весь Мир», 2004. - 328 с.
6. Донченко Е. Социетальная психика / Е. Донченко. - К.: Наукова думка, 1994. - 205 с.
7. Ионин Л. Конец мультикультурной эпохи. / Л. Ионин / Журнал Пушкин, № 3-4, 2010 [Електронний

- ресурс] Рецензия на: Thilo Sarrazin. Deutschland schafft sich ab. Wie wir unser Land aufs Spiel setzen. Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2010. (Тило Саррацин. Германия упраздняет себя). [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.russ.ru/pushkin/Konec-mul-tikul-tumoj-epohi>
8. Метельова Т.О. Європейський культурно-світоглядний простір та його українські конотації / Т.О. Метельова // Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. К.: Фенікс, 2009. - 544 с. - С. 462-76; Метельова Т.О. Єдність мовно-культурного простору як чинник націотворення / Т.О. Метельова // VI Культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва «Національний мовно-культурний простір України в контексті глобалізаційних та євроінтеграційних процесів»: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 3-5 червня 2008. - К.: ДАККіМ, 2009. - 276 с. - С. 34-38; Метельова Т.О. Культура глобалізованого світу: на шляхах збереження плюралізму. Передмова до монографії / Т.О. Метельова, З.О. Босик. Родинна обрядовість: трансформація та архетипові мотиви весільної обрядовості Середньої Наддніпрянищини К.: НАКККіМ, 2010. - 344 с. - С. 40-12; Метельова Т.О. Цивілізація як категорія культурно-цивілізаційного аналізу / Т.О. Метельова // Культурно-цивілізаційний простір Європи і України: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. - К.: Університет «Україна», 2010. - 405 с.; Метельова Т.О. Культурний простір доби глобалізації: від персонажів до архетипів. / Т.О. Метельова // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «VIII культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва. Національно-культурний простір України XXI століття: стан і перспективи». К.: НАКККіМ, 2010. - 278. - С. 37-44; Метельова Т.О. Національна ідентифікація в Українському та європейському вимірах / Т.О. Метельова // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. Колективна монографія за ред. Кудряченка А.І. - К.: Фенікс, 2011; Метельова Т.О. Культурна політика в добу глобалізації: досвід об'єднаної Європи / Т.О. Метельова // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «VI Народознавчі студії пам'яті В. Скуратівського». — К.: НАКККіМ, 2011. — С. 54-60; Метельова Т.О. Самоідентифікація українців: культурний і соціальний виміри. / Т.О. Метельова / IX культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва «Концептуальні проблеми розвитку української культури у світлі підготовки і проведення Року культури в 2012 році як року культури та відродження музеїв в Україні» Міжнар. Наук.-практич. конф. (м. Київ, 2-3 червня 2011 р.) - К.: НАКККіМ, 2011. - 252 с. - С. 116-119; Метельова Т.О. Типи комунікації та інтеграційні можливості суспільства / Т.О. Метельова. Сучасна українська політика. - Спецвипуск: Інтеграційні процеси в сучасному світі: регіональні виміри. - К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2012. - 392 с. - С. 276-301.
9. Новый закон об иммиграции: кого хотят видеть в Германии? [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.dw.de/a-1262853-1>
10. Пайн Э. К вопросу о «крахе политики мультикультурализма» в Европе. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.demagogy.ru/pain/blog/2011-03-05/k-voprosu-o-krakhe-politiki-multikulturalizma-v-evrope>
- П.ПецЕ. Британский мультикультурализм как метод нерешения проблем. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.cogita.ru/analitka/5-i-konkurs-esse-migraciya-i-integraciya-migrantov-v-evrope-i-rossii/pec-multikulturalizm>
12. Соколовский С.В. К критике политики мультикультурализма [Текст] / С.В. Соколовский // Этнометодология: проблемы, подходы, концепции. - Вып. 14. - М., 2009. - С. 47-60.
13. Ярош О.Я. Суперечності між цивілізаційних відносин у країнах об'єднаної Європи та стратегії їх подолання. / О.Я. Ярош. / Культурно-цивілізаційний простір Європи і України: особливості становлення та тенденції розвитку: колективна монографія / керівник авторського колективу і науковий редактор - д.і.н, проф. А.І. Кудряченко // Інститут Європейських досліджень НАН України. - К.: Університет «Україна», 2010. - 405 с.-С. 147-162.
14. Baldwin T., Rozenberg G. Britain «must scrap multiculturalism». [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.timesonline.co.uk/tol/news/uk/article1055221.ece>
15. Carl R. Islamists in the «rainbow» coalition / R. Carl // Society. - N.Y., 2008. - Vol. 45, № 2. - P. 181-190.
16. Community cohesion: A report of the independent review team chaired by Ted Cante. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.image.guardian.co.uk/system/Upload/Guardian/documents/2001/12/11/communitycohesionreport.pdf>
17. Nick Clegg sets out vision of multiculturalism. - В.В.С. [Електронний ресурс] - Режим доступу: